

חֲדָמָנוֹת

רביעון לעתיקות ארץ-ישראל וארצאות המזרח
שנה 1 • חוברת 3-4 (23-24) • תשל"ד / 1973

העורך: יגאל ידין
עורך-משנה: אפרים שטרן
חברי המערכת: דוד אוסישקין, אברהם איתן,
 מגן ברושי, יורם צפרייר
סגן: ראובן אשלי¹
מתוודה: ארנסט יעקב
מרכז המערכת: יוסף אכירים

תוכן העניינים

דבר העורך — יגאל ידין	73
تل באר-שבע — יהונתן אהרוןוי	75
שרידים ארכיאולוגיים בעפוז הבשׂו — דני אורמן, צבי אילן, גבריאל ברקאי, עמייחי מזור ועמוס קלונר	85
עברו של איזור סואץ — יורם צפרייר	91
תגליות בארץ	
אתר מתקופת-הברונזה הקדומה וبنבי-צאלח שבדרום-סיני — יצחק בית-אריה	98
מצודה מצראית בדורר הצבעית ממזרים לכנען — אליעזר אורן תל משוש (משаш) — אחר מימי ההתנחלות והשופטים בנגב הצפוני — אהרון קמפניסקי	101
חידושים בחקר הירודיאן התחתית — אהוד נצר	107
הפיירות החומרה השלישית בירושלים — שרה בן-אריה קולומבארים במרישה — עמוס קלונר	111
בתובת-כביר חדש מגבעת-הכימיתר — יוסף נהו מאוזוליאום רומי בעסבר — עמנואל דמתי	115
חפירות ב"שדה-הרוועים" — ואסיליווס צפירים	118
תגליות בארץות המזרח	
כיתוון המיקונית והפיניקית — ואסוט קראגיאורגיוס טפרים	123
ב' רותנברג: תמנע — אהרון קמפניסקי; א' ד' טשינגרט: חפירות דיבוז — אפרים שטרן; האב ר' דה-ו: הארכיאולוגיה ומגילות ים-המלח — מגן ברושי; נתקבלו במערכת — יורם צפרייר	131
ידענות	
135 בחברה לחקירת ארץ-ישראל ועתיקותיה — יוסף אכירים	
תעלומים וציורים: אוסף העיטיות והמויאנים; מוזיאון ישראל; המכון לארכיאולוגיה, אוניברסיטת תל-אביב; א' אורי; ר' בית-אריה; ר' דגן; ד' חrios; ד' משל; ר' פפר; ר' צפרייר; ר' קראגיאורי-גיס; ד' רדובן; דמפות והתכניות נעשו בידי י' ברטאי, ירושלים.	
תמונה השער: באר-שבע, בנייני-המחסנים כושבכה ותמונה החורי: באר-שבע; קדריה ועליה החורות קדרש	

PRINTED IN ISRAEL.

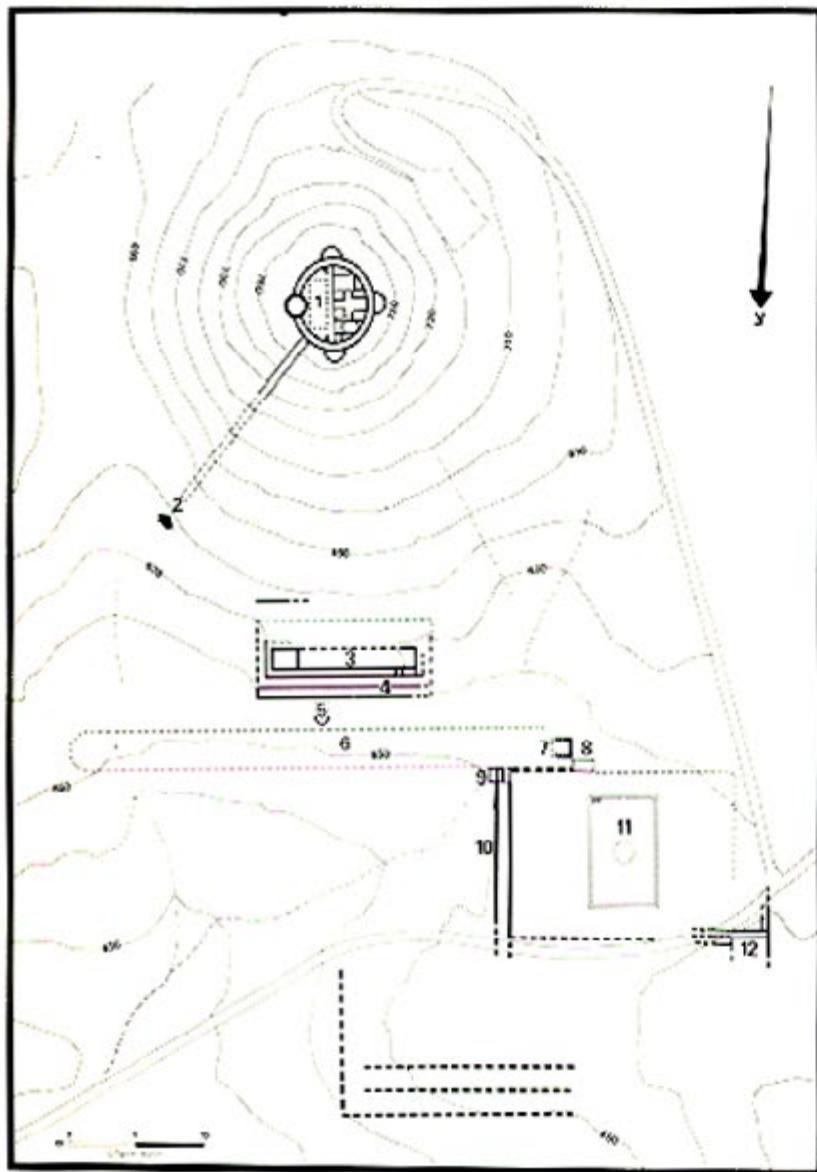
כל הזכויות שמורות לחברת לחקר ארץ-ישראל ועתיקותיה
נדפס בישראל, ברוטש מרכז, ירושלים

חדשונים במחקר הרודיאן התתיתית

אהוד נצר

שריריו של בניין עזום, המכונה בסקר ה-PEF בשם "האורווה", אלא שבודאי יימש ארכון. אורכו 130 מ' ורוחבו כ-55 מ'.

אלמנט חשוב נוסף מבחן העיצוב של הרודיאן כולה היא בריכה ענקית, הנמצאת במרכזו של שטח-קרקע מל-

תכנית כללית של הרודיאן

1. הארכון-המבער שבארת הדר (הרודיאן העילית)
2. מדרגות העולות אל ראש הדר
3. ארונות ("האורות")
4. זוג של אולמות נוכרים
5. מרפאת-חצפיה
6. מסלול-המזרענות
7. הבניין דמונומנטלי
8. בניית ובו שירדי טיח צבעוני וסגול
9. מבנה מלכני דמוי-מגראל
10. זוג של קירות-תמך וביניהם מרגל
11. בריכת-מים וכנורכוזה מבנה עגול
12. בניית שורתי הארכון, וכן מתחם צר וארכו

שר ואשוני החוקרים שביקרו בהרודיאן הבחינו במבנים פשוטים למרגלות ההר, ואחרים מודים — דה-סוטי, שיק-קואו וקיצ'נר — אף מיפוי את אשר ראו. אולם השיבות-משמעות נתונה בעיקר להקר הדר עצמו, וגם החפירות שנערכו במקום בשנים 1962–1968 בידי האב לורבו, מלק גם על-ידי גרעין פרסטר מטעם רשות הגנים הארכאולוגיים, התריכו בפסגת ההר וכמורדותיו בלבד. הארכאולוג הנערhbיב שוחש בחפירות אלו יוועז דופן לא קתנתומי ארץ-ישראל, כי אם גם מעבר להם (וראה: פאנאות, א, תשכ"ט, עמ' 132–136).

וחשובו של הקר הרודיאן היה חלק ממכלול משווה בין שטחים מותקף חורדים שנתקלו בהרודיאן ובוירחו ולל אבו אל-עלאיק). בבחירות אתורי-חפירה חס-הענלא מען בחלומי-אוויר. שיטות-העבודה ששימשה החה שלוב של בורות-בריקה ורישיבת כולל של השירותים מל-פי השיטה. אמנים המהכר עדין בראשתו, אך כבר שאור להציג על חוצאות מפתיעות ורבות-עניות. מtablet, שהרודיאן בנחלה מכלול ענק, שתוכנן מצע ביד אחת ובחולפה אחת. אורכו כ-600 מ' ורוחבו 400 מ'. כיוון כל המכלול מעפן לזרום, ובבנוי מקבילות אינטנסיביות זה זהה. ההר עצמו מתנשא בקצהו הדרומי של מכלול (וראה לוח ד).

לרגלות ההר מעד צפון, בשער המכלול, נמצאים מפירות נארה מערבי בחדשים يول' ואוקטובר 1972. ממעם אושטראוסיה העברית, ברגליהם חתכים ובדעתה עטנו אל תוך צעם קאן-המטה לארכיאולוגית נספחת יהודה ושומרן,

קיבולה היה כ-12,000 מ"ק. חפרנו כמו בורות-בריש בשטח הבירכה, והתברר, כי הקרקע מצופות שכבה עבה של טיוו-בריכות בעל תוליה גבואה של אפר. גם קטיעת הבירכה שבפינה הדרומית-המערבית שנחצבה בסלע הטבעי, היו מצופים בטיח זה.

במרכז הבירכה השפנו את מרביתו של מבנה עט שקוותו 13.5 מ'. דומה, שלא היה זה אלא אולם עט מוקף עמודים — מעין אי-פאולילון. היום נותרו היסודותיו, היינו, אותן החלקים שעשו מתחת לפני המבנה — אולם עגול, מורקה או קברן של הורדוס. מוח להנחת, כי האפשרות האחרונה היא שהנעה את דה-טול לחפור בור-נסיון במקום זה בשנת 1865.

מסביב לבנייה, חלק בלתי-נפרד ממנו, בניוitis פירים עמודיים, אלא שעדיין לא עליה בידנו לעמוד ע מהותם. מכל-מקום, אין כל קשר בין פיר אחד לשנה ולכז גרמה, שתפקידם לא היה קשור בינם: בחורן הם נתגלו שרידי קולומבארים, שהוקם בחורבותיו של הטול העגול, אל-נכון בתקופה הביזנטית.

הבריכה לא שימשה לנוי בלבד, כי-אם גם לטבילה, נס肩יד גרטס-המודרגות הרחבות והנוח שנחשף בפינה הדרומית-המערבית.

מסביב לבירכה, ובעיקר ממערב ומזרח לה, הותק מישטחי-ארמה, כפי הנראה לאגנות-נוי. המישטה המואמר על-ידי מילוי החוף ב-25,000 מ"ק עפר, בערך מעד כורה נתמך העפר על-ידי זוג קירות-תמך עבים שאבנין-גווית. בחתר שעשינו בין שני קירות אלה נתנו אולם מוארך תחת-קרקעי-למחצה. רוחבו כ-7 מ' ואורך המשוער כ-50 מ'. הדעת נותרת, של-גביו אולם זה סטיוי, בדומהו לסטיו המכליות שנבנו הורדוס ובייט. דומה, כי האולם נהרס בסוף ימי בית שני ושהחליק בתקופה הביזנטית.

בקצת הורדון של קירות-התמך נחשפה פינתו החיצונית של מבנה מלבני דמיו-מגדל, שבו אולי מדרגות ששטו למעבר בין מכלול הבירכה ובין המבצר-הארמן שהר, מוה, והארמן של מרגלות ההר מצפון, מוה.

אחד המסקנות העיקריות מביקורתינו היא, כי מ-הבריכים הקיפו את הבירכה גנים ומגנים. יתרה, כאמור, כי ממורה לבירכה היה סטיוי מכלותי, מדורות לבירכה, מגובה ממנה, נתגלה מבנה נוסף. בבורות-הבדיקה שחתה בו נמצאו קירות מעוטרים בטיח עבוני ועשורי ומי של שברי סטוקו, דבר המעיד, כי לפניו בנין-פאר. ערים דומים של סטוקו, בציירוף של פריטים של טיח מוחש שעתוף עמודי-אבן, נתגלו גם בבור-בדיקה שהחרנו מעט למכלול הבירכה, אלא שעד בה לא מענו את המטען באו קטיע הטית. אך יש בהם כדי להעיר, עט מטען לבירכה היו בנייני-פאר. יתרו, שיש קשר בין בניינים אלה ובין הטראסות העתיקות התוחמות את מול הורדון מצפון.

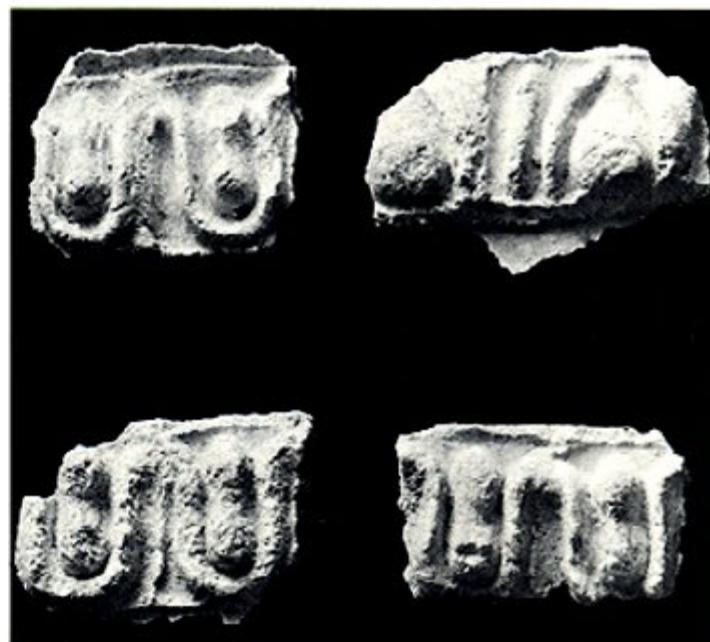

הורדים: פינה של מגדל מתקופת הורדוס שמרום-מורת לאכלה הברוכה

בנין, מימי הבירכה באו ממעיין בארטס, דרך אמרת-מים שנובנתה במוחדר לשם קר. אמרת-מים זו, הנזכרת בכתבי יוסף בן-מתתיהו, נחקרה לאחרונה בידי עמייחי מזור וביית-ספר שדה בגוש-עציון.

הבריכה הותקנה, לדעתנו, בראש וראשונה לשם פאר, שכן שימשה נקודת-מוקד בעיצוב הורדון וסבירתה, הן מבחינת האדריכלות חן מבחינת הנוף — במקום השוכן בשטח מדברי-למחצה.

מידות הבירכה 46 × 70 מ' ועומלה כ-4 מ', ככלומר,

הורדים: קטיע פטוקו מבניין מפואר שמרום למכלול הבירכה

ומעפון-מערב למכלול הבריכה, במקום שבו מסתעף הניש של היום אל ההר עצמו, נתגלה מבנה גודל שנבנה זה, שנפגע קשה כאשר סלו הירדנים את היבש לתקופת לחץ, נחשפו ממצאים רבים שאפשר לייחסו מזאות לסוף ימי בית שני. שלא כשאר המבנים שנבדקה, השווינו לשימושם ברובם עד התקופה הביזנטית, יצא מזין זה מכל שימוש בסוף ימי בית שני, ומכל- مكان לא פניו שלטונו של אגריפס הא', כפי שמעידים שני מטבעות שנמצאו בו.

מן הממצאים בבניין זה ראויים לציין כתרייסר קנקנים וחומר, שנמצאו זה לצד זה בקטע קטן שנחפר ממחסן צער אוור. שתי כתובות עבריות שעלו-גביו שברי הקנקנים נשוי קריאתו של ד"ר יוסף נוה כתובות בשתייה חמלת (מספר) מעינות תוליה זהה, ומותר אפוא להניח, כי סוף ימי בית שני עדיין שימשה הורדון את שליטה זו.

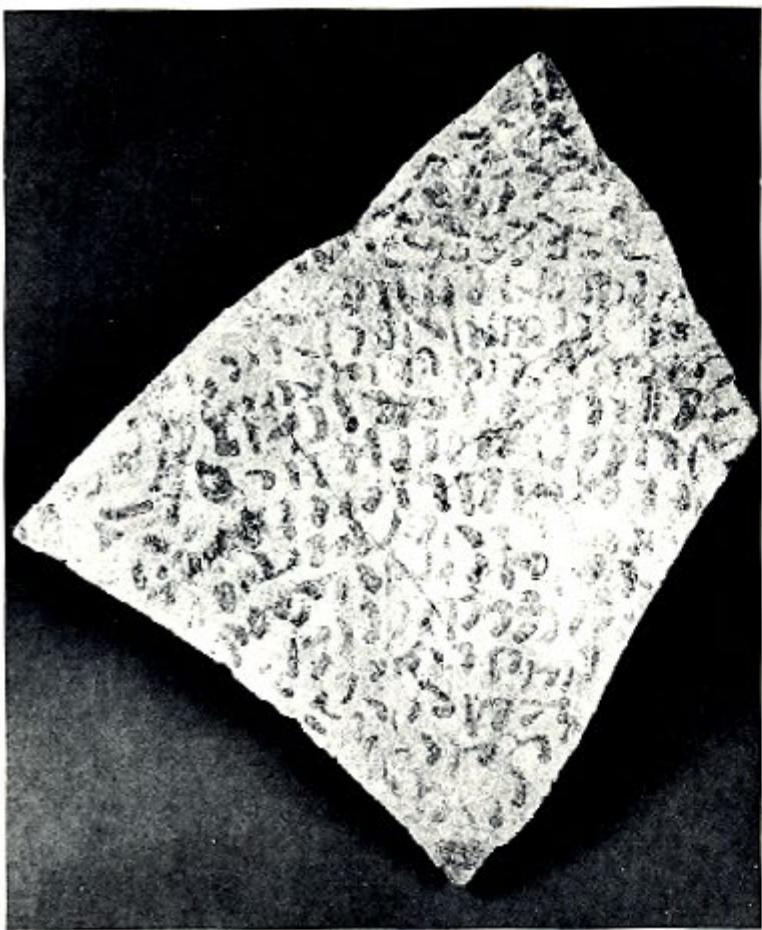
מן הממצאים האחרים ראוי להזכיר סידי-בישול רכבים, כסות ופכיות, עלחות, נרות, כל-מידודה של אבן, כל-וניות ועוד — כולם אופייניים לתקופת בית-הירדונים. כמו תוליה אוסטרקון שקשה לפענחו; לפי התרשומות של צופי יידין הוא דומה לאוסטרוקוניים ממוצה ששימשו לתוגול ספרים.

מבנה הורדון נמצא גם עשרות שבטים של טיח צבע-שען אף-כיו לא באתרם. אפשר להניח, כי הבניין שלפניו של שרתו ארמן סמור או שימוש ארמן ומבנה-חוותים גם יהוד. ממערב למכלול הבריכה ומדרום-מערבו עדיין לא נמצא שרידי מבנים, אך מותר להניח, שבמישור החפירות יתגלו גם שם בניינים.

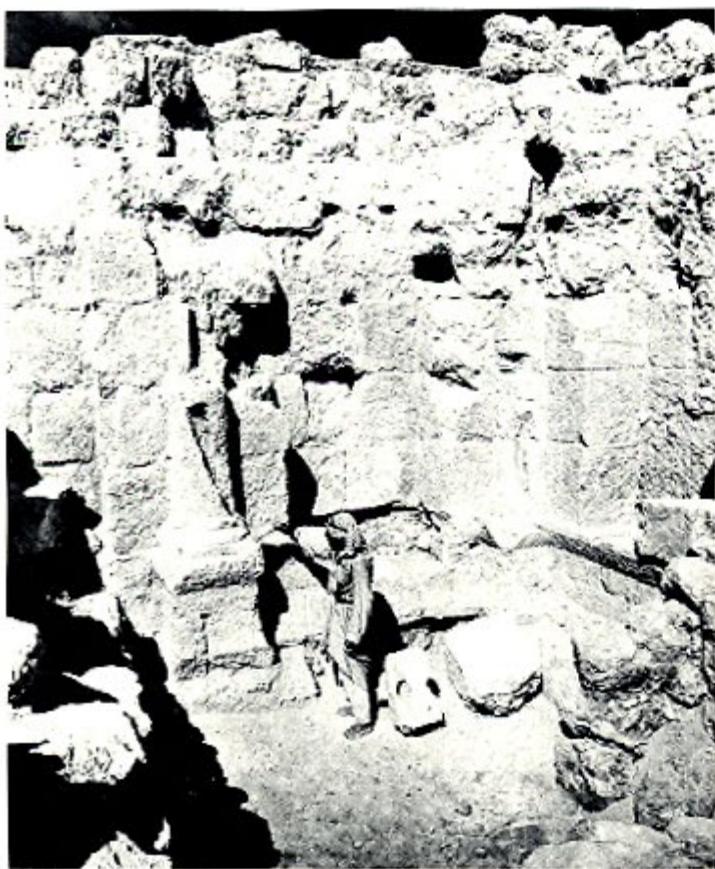
נארכון הגדל שמצוון להר ערכנו מדידות וחפירות שהנויות-בדיקה, ועתה בידנו תמונה ברורה יותר של גוות הבניין ומאותו. לפי שעיה אפשר לצוין, שהרידי וחושנות שבלו מון הירקע לאורך כל האגף העפוני הם אסומוג של אולמות מקומרים של אבני-זית, שהשתרעו שLEVEL זה לה. אורכו כל אולם 250 מ', רוחבם 5 מ' ופעם הפנימי אף הוא 5 מ'. שני האולמות נועדו לחסנים ולמרחפי-יסודות לבניה שנבנה מעלייהם. יש כמה אטיות העמידים, כנראה, שבניותו של מבנה ענק זה עלם לא נסתירה.

מפני לבניה זה ובמקביל לו בולטות טראסה מלאכו-אר, שאורכה כ-300-350 מ' ורוחבה ב-25 מ'. יותר, כי מואסה זו היה מסלול-המירוצים של הורדון. אם יתברר, שבנה העגול-למחצה שבין טראסה זו ובין הארמן זה או לעיל נבנה אף הוא בתחום-הירדונים, מותר צוין, שימוש מרפסת לאנשי הארמן כדי לצפות בחוץ.

סמן לבניה-הפרקן שנמצא בו עשרות שבטי הסטווקו שנא לנו את ההפניות הנדרות בחפירותינו: מבנה עמנואלי של אבני-זית מבית ומוחז, הנמצא בקצתו תרומי של מסלול-המירוצים ופונה אליו מבנה זה, שעד

הורדון: אוסטרקון ששימש, כפי הנראה, לתרגול סופרים

הורדון: האונה הצפונית-המערבית של האולם שבבניין המונומנטלי

עוגת 1973

(תוספת לאחר שפודר המאמר בדפוס)

בעונת-החפירות השנייה בהרודיון התחילה, שהתקיימת בחודש אוגוסט-ספטמבר 1973, הורחבו החפירות בשני בנים שעוזב המשתרעות נזפון למשיטה, בנויות מדרגות. שירדי הבנייה שכשעתם זה סמוכים ברובם לפני הקרקע. לאחר ניקוי שערנו לככלנו לעמוד על מהלכם של פירוט רביים. כמו כן עמדנו ארכיטקטוניים. דומה, כי באיזור זה עמדו ארמונות מפוארות מדורות אחדות. הגיאומטריה של הקירות ומיצואיהם של קירות ייחודיים.

התברר, כי בתקופת בית-הורדוס היה כל הבנייניות המפולס שנות ללביש הניל שעה רצוף של בניינים. שפל גם שני טראסות. עוזב אלג המשתרעת נזפון למשיטה, בנויות מדרגות. שירדי הבנייה שכשעתם זה סמוכים ברובם לפני הקרקע. כמו כן ניקוי שערנו לככלנו לעמוד על מהלכם של פירוט רביים. כמו כן עמדנו ארכיטקטוניים. דומה, כי באיזור זה עמדו ארמונות מפוארות מדורות אחדות. הגיאומטריה של הקירות ומיצואיהם של קירות ייחודיים.

לאורך 500 מ' יותר מעדות על תכנונו האדריכלי של כל האיזור. שירדים המערדים על בניינו-פאר נתגלו בעיקר בטראסה העשויה חומרה יותר. באחר מדורות-הבריקה שנחפרו בעדשותם ונטה-שעודה האדריכל חצוב כ-3 מ' מתחת הקרקע. כל החדר מושך מטה מעלה. בעי-המפולת נתגלו אבני-גווית רבות האופייניות להרודיאן וכן שרידי של טיח-פרסקו ושל טיח-טוקו. באיזור מ-300 מ' צפאו תעלות רבות, דבר המעיד על מערכת-מים מפותחת.

בוחור, הקשור במערכת זו: בית-מרחץ רומי, שבו שירדי היפוקאוס, נתגלו האדריכל חצוב (כ-4.2X4.2 מ'), ובו שירדי היפוקאוס, מושפעים בעבר ברכפת-פסיפס עדינה של אבנים וכחלסן ובכלבו. פסמי היפוקאוס היו עשויים בחלקם אבנים וכחלסן ובלבו. בעי-המפולת צפאו שרידי של מושגים מושפעים מחרס עגולות. מושגים, ששימשו לחומות הקירות. מדרם של עיגורות-ארטס מודובעים. ששימשו לחומות הקירות. מדרם של האחסן נמצאה בירכת-המים המורוגת של החדר הקטן. לדוח נא-בריכה ללא מדרגות, ששימשה לאגירת מים. סמוך לבית-המים הייתה משולב במכלול הבניינים. נתגלו גרט-מדרונות רחכ-אלאן-

של מערב ראשן. כל האיזור שמצוון לכיבוש מבסה-לחם לתקוע שימוש מה-ביזנטית כמחצבת אבן וסיד. מעל לשירדי הבניינים פגא-

בית-הורדוס כלטו הוראותיו של ראנטוס הקיסר. כאמור, רוב הבניין הסמור לבטח מה-בעונה השניה נחשף. כאמור, רוב הבניין הסמור לבטח מה-לחום לתקוע. בבניין זה, שנארס בחלקו עם סלילת הכביש, נעט שינויים, מהם אחדות לאחר רעوت-אדמות קשה שתקדה את חז-בשלבי תקופת בית שני. בירערת-אדמות (נוסף על תירס החזק שונכוו לעיל) שנמצא מרטוטים על ראנטוס, לאחר הריס חקלוק לחדרים מספער. מכורב לחצר הבניין החמתוט קיר, שנלכש וקשתות. קשתות מן הקשתות נתגלו בחצר הבניין. עע והשלט לא שוקט עור ושימש להשלכת אשפה ומכבויין זה נתגלו בשארה, מערכת-מים מסועפת. בינויו ראי לעצין קטע של תעלת-שוויה בניו על-גבי אבני-זיו בגובה של יתיר מטר מון התעופה עדות הנעטיפות הנוספות שנמצאו בו בעונה האחורונה וחיה בימי המרד הגדול.

בעונה השניה נחשף, כאמור, כל החלק הצפוני של הבניין מנטאלי, המכיל אולם בעל ארכיטקטורה ובנייה גותית. מנדבת בתקופה הביזנטית חלק האולם לחדרים מספער, לפי שעה איזה לשחרור את חזיתו ווורורו של הבניין. הגמצאת בעד מורת צדרוי ואחריות של הבניין נמנוביס מסכובתו. שכן נס-נעשה שינוי רציניים בתקופה הביזנטית. עדין לא מזמן,

לעמור על מהות הבניין, וזהו צורף להשלמת את חיפויו. ממצא העונה השניה עור בגביו את הרושם העו על מלון ומפואר בעלות ארכיטקטורה וונגה, שפמד בהרודיון מאין ימי הורד-

הרודיון, בית-המרחץ הרומי; בריבת-מים לטבילה (חוור קר) ובריבת גוספת לאגירת מים, גרט-המדרונות של פגא נמצוא מחוץ לבניין

כה נחשף ממנו רק חלק קטן, הוא תחת-קרקע-למחאה ומכל אולם, המוקף אומנות שביניהן גומחות. מידות האולם 10X10 מ', בקירוב. דומה, כי האולם היה מקורה בקמרון חבית.

מהותו של בניין מונומנטאלי זה עדין אינה מוחזרת, ורק חפירות נוספות עשויות להסביר אותו. יתרכן, שזהו נימפיאון או מקדש, אף אין להוציא מכלל אפשרות, כי לפניו קברו של הורדוס. אמנס או זר אפרות סבירה, אלא שאין לשכות, כי המדבר בהרודיון, מקום קבורתו של הורדוס לפי דברי יוסף בן-מתתיהו.

לאור הממצאים האחרונים בהרודיון מותר, כמודמוני, להעלות את ההשערה, שמדובר גדול זה של ארכיטקטורה ארמן-הקייז של בית-הורדוס, ששימש במקביל לארמו-

האקלים הנוח, הקירה לירושלים, האינטימיות, הנוף המריהיב, שעוד שופר בידי אדם, ובראשו וראשונה יתסר האישוי העמוק של הורדוס למקום — כל אלה אל-נכון הניעו אותו לבנות ארמן-רב-מידות בהרודיון. המבנה של החר (שראו היה לבנותו הרודיון העליות) היה רק חלק ממכלול-ארמונות זה, אף-כיו החלק המבוצר והaan-טיימי ביזטור, בדורמה לארמן העפוני במצדתו.

אכן, השירדים שנחשפו מוכיחים פעמי נוספת את דיקוק תיאורי של יוסף בן-מתתיהו:

וגם בתחום הגבעה הקום הורדוס בניינו מלכים אחרים, בתים מסכנות לכלבי בית המלך, ובתי משבון לעבדיו עד כי דמותה המעודת זאת לכל תליה לעיר שלמה בתחום ארמן מלכים (מלוד א: כה, 10, לפיר תרגומו של שמחוני).

QADMONIOT

Quarterly for the Antiquities of Eretz-Israel and Bible Lands
Vol. VI, Nos. 3-4 (23-24). 1973

Editor: Y. Yadin; Associate Editor: E. Stern; Editorial Board: M. Broshi, A. Eitan, Y. Tsafir, D. Ussishkin; Style: R. Eshel; Layout: E. Jacob; Administrative Editor: J. Aviram

CONTENTS

- 73 *Editor's Foreword* — Y. Yadin
75 *Tel Beer-Sheva* — Y. Aharoni
65 *Archaeological Remains in Northern Bashan* — D. Urman, Z. Ilan, G. Barkai, A. Mazar and A. Kloner
91 *History of the Suez Region* — Y. Tsafir
- Discoveries in Eretz-Israel**
- 98 *An Early Bronze Age II Site at Nebi Saleh in Southern Sinai* — Y. Beit-Arieh
101 *An Egyptian Fort on the Military Route to Canaan* — E. Oren
104 *Tel Masos (Meshash)* — An Early Iron Age Site in the Northern Negev — A. Kempinski
107 *Recent Investigations at Lower Herodium* — E. Netzer
111 *Excavations along the Third Wall in Jerusalem* — Sara Ben-Arieh
113 *A Columbarium at Marissa* — A. Kloner
115 *A New Tomb-Inscription from Giv'at ha-Mivtar* — J. Naveh
118 *A Roman Mausoleum at 'Askar* — I. Damati
120 *Excavations at "Shepherds' Fields", Bethlehem* — V. Tzaferis
- Discoveries in Bible Lands**
- 123 *Mycenean and Phoenician Kition* — V. Karageorghis
- Book Reviews**
- 131 B. Rothenberg: *Timna* — A. Kempinski; A. D. Tushingham: *Excavations at Dibon* — E. Stern; Père R. de Vaux: *Archaeology and the Dead Sea Scrolls* — M. Broshi; Books Received — Y. Tsafir
- Bulletin**
- 135 *At the Israel Exploration Society* — J. Aviram
- Cover Photos: Front — Beer-Sheva, stratum II store-houses
Back — Beer-Sheva, krater inscribed qdš

תנאי החזנות ימוי בשנת 1974

דמי-תתיימה לשנה — 25 ל"י; מחיר חברה בודדת — 7 ל"י.
דמי-חבר בחברה, כולל "קדמוניות" — 30 ל"י לשנה.
חברי החברה או מנויי "קדמוניות" המעוניינים לרכוש את 24 החוברות
הראשונות (1968—1973) בשלושה כרכים, בכריכת חצי-בד, במחair מיוחד
של — 120 ל"י (במקום — 150 ל"י), או בחוברות בודדות (1—24) במחair
100 ל"י (במקום — 120 ל"י), מתחבקים להזמין בהקדם, בצוירוף
התמורה, במשרדי החברה בירושלים, ת"ד 7041.

SUBSCRIPTION RATES

Annual subscription \$ 6.00; single number \$ 1.50.

All Society members and subscribers to *Qadmoniot* can obtain issues
1—24 (1968—1973) cloth-bound in three volumes at a reduced price of \$ 30
(instead of \$ 40). Orders to be sent to the *Israel Exploration Society*,
P.O.B. 7041, Jerusalem, Israel